

A népiség eszménye a cseh reformkor irodalmában

A népköltészet és a történelmi előidők kultusza a felvilágosodás korának szentimentális áramlatához kötődik. A naiv utáni vágy részét alkotta a felvilágosodás embereszményének: Rousseau természeti emberétől egyenes út vezet a népköltészet piedesztálra emeléséig. Herder, a nemzeti műveltséget a népi kultúrára alapozó történetfilozófus az antikvitásban elvesztett értékeket az „ártatlan falusi nép” körében kereste. Az irodalmi népiesség mint kulturális mozgalom az antik mitológia helyébe a népi hagyományok kultuszát állítja. Eszerint a kíváncsú emberi tartalmak lenyomatát az ősköltészet, a mitológia és a népdalkincs „autochton” műveltségében lehet felfedezni. A nemzeti karakter védelme és fejlesztése vezet Herdert előbb a régiség kultuszához, majd a népköltészet gyűjtéséhez.

A felvilágosodás és a romantika nem csupán ellentétes fogalmak, mert folyamatosság is van közöttük. A közép- és kelet-európai preromantika be van ágyazva a felvilágosodás korába, mivel szinte válogatás nélkül egyesíti magában a klasszicizmustól eltávolodó, vagy azt kifejezetten tagadó áramlatokat: az osszianizmust, a szenzualista filozófiából fakadó „új érzékenységet”, a fiatal Goethe és Schiller *Sturm und Drang* korszakát, melyeket a szentimentalizmus fogalma alatt foglalhatunk össze. Közben azonban, a napóleoni háborúk idején a német kultúrában lejátszódik az az eszmetörténeti fordulat, amely a francia állam egy és oszthatatlan politikai nemzetfogalmával szemben a nemzet nyelvi-kulturális definícióját alakítja ki. Legismertebb megfogalmazói (Fichte, Arndt, Jahn) a nemzethez tartozás érzését leválasztották az államéletben közreműködő – politikailag aktív és szubjektíve tudatos – egyén közösségi ideáljáról. A nemzetet organikus egésznek, szinte már kollektív személyiségnek fogták fel: kialakítva a nehezen lefordítható „Volk” fogalmát a nyugati „Nation”-nal szemben. A „Volk” értelemben vett nemzetnek elidegeníthetetlen belső értékei vannak (mindegyiknek a maga sajátos értéke). Ezt keresték a nyelvben, a népi kultúrában és a folklorisztikus szokásokban, s nem utolsó sorban az idealizált távoli múlt hagyományában, amelyet nem rontott meg a civilizáció és az egyéniséget középpontba helyező liberalizmus.

A népi jellegre hivatkozó közép- és kelet-európai preromantika tehát a felvilágosult szentimentalizmus folytatása és új elemekkel – romantikus stílusjegyekkel és etnikai alapú nemzeti ideológiával – való kibővítése a XIX. század elején. Ez az egész térséget átfogó irodalmi és művelődéstörténeti irányzat azonban határozottan elválasztható az 1830-as években kibontakozó (s a preromantikával egy ideig párhuzamosan futó) valódi romantikától. A kelet-európai preromantika ugyanis nem a német romantika költői gyakorlatát vette át,

hanem csak kulturális antropológiáját. Ebben a kontextusban az „egyéniesítés” nem elsősorban a szabad személyiségre, hanem a népcsoportra vonatkozik. Herder nyomán minden népcsoportot egyéniségnek, kollektív személyiségnek fogtak fel, teljesen egyedi kultúrát rendelve hozzá, amely a nemzeti jellem állandóságát – örök lényegét – feltételezi. A kollektívum túlsúlyát az egyéni önmeghatározással szemben Herder kelet-európai recepciója csak tovább erősítette, korlátozva az individuum szabadságát a nemzet vélt vagy valódi érdekeire hivatkozva. A zsenielmélet, a szubjektivizmus, a lázadó egyéniség mély meghasonlása és tragikus kétségbeesése ebben a kontextusban idegen és zavaró jelenségnek számít. A preromantika nem az emberi személyiség mélyvilága felé fordul, hanem az archaikus viszonyokat őrző népek költői kincséből merít ösztönzést. Ezzel magyarázható, hogy a kelet-európai preromantika naiv személyessége és érzelmi lázadása inkább stiláris retorika, amely kitér a valódi konfliktusok, a teremtmény képzelet kockázatai elől, nem vállalva az értékek nagyszabású összeecsapásából fakadó tragikumot (ehelyett inkább „borong”, közbülső megoldást és életstratégiát keres).

A cseh nemzeti újjászületés jellege

Az 1848-as társadalmi földindulást megelőző fél évszázad különleges jelentőséget tölt be a modern cseh társadalom önszemléletében, a kulturális hagyomány egy meghatározó részének máig tartó átörökítésében. A cseh nemzeti újjászületés (*národní obrození*) irodalmi műveltsége nem pusztán azért égetődött kivételes erővel a nemzet tudatába, mert jelentősége és szellemi minősége vitathatatlanul rendelkezik egyedi karakterszálakkal, hanem azért is, mert a kulturális utókor elmélyítette és tovább misztifikálta sajátosan ideologikus természetét.

A XIX. század első felében kialakuló új cseh műveltség a lassan formálódó értelmiségi elit szubkultúrája volt, amelyet erősen megszűrve a nemzetébresztő mozgalom intézményei (Museum, Matice, egyház, folyóiratok, iskolák, stb.) szétterítettek a társadalomban. A szépirodalom legfőbb sajátosságait a nemzetébresztési harc és az öntudatosítási funkció szabta meg. A cseh értelmiség többsége német nevelést kapott, a német kultúrát szívta magába: a cseh identitás választása nem volt magától értetődő, nem volt természetes, hanem egyéni döntéssel alapult. Mivel a nemzet fogalmának definiálásakor a német romantika nyelvi felfogásából indultak ki, a döntés kihívásként volt értelmezhető az addigi hagyománnyal szemben. A nemzeti mozgalom vezetői elvetették a társadalom egészét átfogó tartományi patriotizmust, leválasztva a nemzet fogalmát a történeti cseh államról. Mivel azonban rájuk nehezedett önnön gyengeségük tudata, a nemzet megalkotása érdekében gátat szabtak saját autentikus érzéseiknek. A művészi identitás korlátozása szükségképpen hasadást idézett elő a cseh műveltség éppen kiépülő szerkezetében. A romantikus személyiség szabadságkultuszát mereven elvetve a nemzeti mozgalom vezetői

azáltal vélték szolgálni a cseh műveltség megalapozását, hogy a kispolgári igényekhez jobban alkalmazkodó, kevert stílusú, tanító-oktató jellegű, de egyúttal érzéletesen hazafias biedermeier kultúra kiépítésében segédkeztek.

A nemzetébresztők első, felvilágosult nemzedékét követően a nyelvész Josef Jungmann testesíti meg azt az alapvető eszmetörténeti fordulatot, amely a népszellemből eredeztetett nyelvi nemzetfölfogás középpontba állításával új irányt szab a cseh kultúrának. A húszas években Kollár lírai pánszlávizmusa, Čelakovský népköltési antológiája és Hanka kézírathamisításai ösztönző mintaként bátorították a cseh irodalmiság felnőtté válását. A tudomány nem csupán legitimációs bázist keresett a „rég emlékekben”, de a cseh „népiség” eredeti karakterét is ezekből az irodalmi misztifikációkból igyekezett kiolvasni. A „népiség” (*lidovost*) fogalma olyannyira összeszövődik a cseh újjászületés valódi és misztifikált elemeivel, hogy az 1950-es években – amikor visszamenőleg újra kanonizálják a cseh kultúra feltételezett „fővonalát” – ez a fogalom válik a Zdeněk Nejedlý által szorgalmazott nacionalista színezetű kommunista múltértelmezés vezérszavává. A nyomtatékosság kedvéért Nejedlý téziseit a kor két legnagyobb irodalomtudósa, Jan Mukařovský és Felix Vodička fejtette ki a szaktudomány nyelvén.¹

Az ideológiai természetű mutatványnak természetesen megvan a maga társadalomtörténeti háttere. A kényes pont, amit a cseh tudományosság sokáig vonakodott elismerni, abban fedezhető fel, hogy a cseh korona országainak vegyes etnikumú társadalma a XIX. század közepéig megőrizte a tartományi patriotizmus tudatát, amely a nyelvi nacionalizmus lassú térnyerése idején is integratív erővel bírt. A nyelvi alapon álló „nemzetébresztők” 1848 előtt hiába erőltették azt az ideológiát, hogy az ország két, egymással konfliktusban lévő nemzeti tömbből – csehekből és németekből – áll, az etnikailag szervezett csoportok valójában csak a népesség két szélső pólusán helyezkedtek el. Ebből fakad az a paradox helyzet, hogy a cseh értelmiségiek kis csoportja egy gyorsan polgárosodó, ám a nemzeti ideológiától jórészt érintetlen társadalmat próbált meg „felébreszteni”.

Az irodalmi műveltség filológiai, verstani és intézményi alapjainak a lerakása azonban csak nagyon lassú – s eredményét tekintve felettébb bizonytalan – előrehaladást vetített előre. A folyamat felgyorsításához szükség volt olyan kulturális mezbe öltöztetett társadalmi eszmékre és mintaként kezelt gondolati szerkezetekre, amelyek felerősítették a nemzeti programhoz fűződő érzelmi azonosulást. Ennek volt legkézenfekvőbb eszköze a historizmus, amely a nemzet dicső múltjának képeivel lelkesítette az olvasni tudó vagy színielőadásokat látogató közönséget (figyelmeztetve egyúttal őket a sivár jelenből fakadó kötelességekre). A Václav Hanka nevéhez fűződő híres kézírathamisítási ügy, amely propagandisztikus szempontból a cseh nemzeti újjászületés legsikeresebb fegyvertényének számít, ugyancsak a historizáló

¹ Jan Mukařovský: Lidovost jako základní činitel literárního vývoje. Česká literatura 2 (1954): 193-219. (Lásd különösen: 193-197.)

múltfelfogás terméke. Lényegében hasonló rugóra jár a szláv összetartozás érzésének a felkeltése, illetve tömegezővé alakítása, amely a régi szlávok idillikus együttélését és a szétágazó törzsek jelenbeli potenciális erejét az ígéretes jövő utópiájáig hosszabbította meg. Mi több, nem csupán a lelkesítő eszmék, de maga az újjászületés aktusa is át van szöve a mitologikus gondolkodás elemeivel. Vladimír Macura mellett érvel, hogy az újjászületési korszak műveltségének sokkal szorosabb és jellegzetesebb viszonya van a mítoszokhoz, mint ahogy azt a mai gondolkodás feltételezni szokta, rámutatva arra, hogy a maga idejében a cseh kultúra születése olyan formát öltött, mint egy mitikus hős „feltámadása” vagy „újraéledése”.²

Az emancipációs küzdelem tengelyébe Jungmann híveinek az a törekvése került, hogy az általuk létrehozott kultúrát normatív módon fogadtassák el a társadalommal. Az új felfogást mint erkölcsi kérdést definiálták. Ebben az összefüggésben még a nyelvtudományi kérdések sem pusztán tudományos megfontolások tárgyai. A végeláthatatlan helyesírási és prozódiai viták a nemzeti jelleg értelmezéséhez kívántak kulcsot adni. Az irodalmi mozgalmat átható nyelvészkedés és filologizálás azzal az igyekezettel függ össze, hogy a nemzet kívánatosnak tartott új önazonosságát egy mesterségesen megkonstruált kultúrával dúcolják alá. Ebben a tekintetben a cseh újjászületés céljai legfeljebb fokozati eltérést mutatnak a közép- és kelet-európai térség hasonló mozgalmaihoz képest.

A nyelv szakralizálása ugyancsak nem cseh sajátosság. Jungmann követőinek szemében a nyelv nem lingvisztikai tény, hanem „érték”. A „haza”, a „nemzet” és a „nyelv” azonosítását már Jungmann 1806-ban publikált híres nyelvvédő iratából is ki lehet olvasni: „A honi nyelv szeretete nélkül a haza, vagyis a nemzet szeretetét nem lehet elképzelni”.³ Ez a mondat a maga korában nem volt magától értetődő. Egyebek mellett azért sem, mert a cseh korona országai – vagyis a „haza” – nyelvi alapon nem egy, hanem két nemzetet ölelt magába. A kiváló nyelvtudós később egész elméletet dolgoz ki arra, hogy a cseh nyelv jobban hasonlít a latinhoz és a göröghöz, mint a némethez. Ebben a felfogásban elegyedik a klasszicista ideál és a pánszláv ideológia. Jungmann a szláv egység eszméjétől vezérelve a hazafiság legfőbb – sőt egyetlen – attributumává a nyelvi összetartozás tudatát tette meg. Szerinte a mai európai nyelvek közül a szláv nyelvek állnak legközelebb az antik örökséghez. Ám ennél is közelebb vannak a régi pre-európai kultúra „indiai” (szanszkrit) gyökereihez.⁴

A cseh újjászületés irodalmi kánonja nem esik egybe a korszak egyetlen alapvető irodalmi irányzatával sem. Az 1820-as évek végéig a preromantikus ízléstől egyre erőteljesebben módosított klasszicizmus volt a vezető norma, de tiszta klasszicizmusról gyakorlatilag korábban sem beszélhetünk. Ám a

² Vladimír Macura: Znamení zrodu. České obrození jako kulturní typ. Praha, Československý spisovatel, 1983: 90-92.

³ Josef Jungmann: Vybrané spisy. (Ed. Karel Hykl.) Praha, Hrách, 1918: 52.

⁴ Macura, i. m. 54.

klasszicizmussal párhuzamosan futó szentimentalizmus már csak azért is erőteljesebben érintette meg a cseh újjászületés műveltségét, mert Rousseau, Herder és az ossziánizmus ideológiai ajánlata közvetlenül kapcsolódik a nemzeti mozgalom kezdetéhez. A szentimentalizmus 1815 után feloldódott: részben a romantikát készítette elő (preromantika), részben a klasszicizmust hangolta át, de önálló irányzatként a biedermeier fogalmában élt tovább. A biedermeier tehát nem egyszerűen „köztes stílus” a klasszicizmus és a romantika között, hanem a szentimentalizmus meghosszabbítása a romantika forradalma idején.⁵

A biedermeier elsősorban az 1848 előtti három évtized uralkodó mentalitását fejezi ki az osztrák-német és a cseh társadalom polgári mindennapjaiban, de hatása nyomon követhető Közép- és Kelet-Európa jelentős részén. Eredetének részben mentális, részben társadalomtörténeti magyarázatát szokás adni. Egyfelől könnyen magyarázható a nyárspolgári hazafiság egyre szélesebb körű elterjedésével, amelynek feltörekvő hőse – kilépve a falusi társadalom kereteiből – elsajátítani igyekszik a művelődés nemesen eklektikus ideálját: a vezető osztályok mesterkéltnak látszó, érzelgős, finomkodó modorát. Másfelől azonban a biedermeiert átható visszafogottság és rezignáció abból a hatalmi-politikai paradoxonból fakadt, hogy a nemzeti mozgalmak célkitűzései csak nagyon szűk keretek között, lépésről lépésre voltak érvényesíthetők.

A biedermeier ízléstől módosított cseh preromantika szembeötlő vonása, hogy középponti alakja nem a költő, hanem a közíró és a tudós. A költő olykor tudós — és megfordítva. Kollár *Slávy dcera* (Sláva istennő leánya) című lírai elbeszélő költeménye az átdolgozások és bővítések során idővel tudós előadásba csap át. Az eredeti költői élmény az újabb kiadásokban elhalványodik, s a mű végső kidolgozása voltaképpen a nemzetébresztési ideológia mitologikus vázlatának tekinthető.⁶ A fiatal Palacký és a *Szláv régiségeket* (1837) író Pavel Josef Šafařík eredetileg költőként és irodalomteoretikusként indult, s tudományos pályájuk derekán is őriztek valamiféle esztétizáló vonást. A tudomány esztétizáló és eszményítő törekvése megfelelt a társadalmi szükségletnek. Irodalom és tudomány nyilvánvalóan keveredik a történetíró Palacký korszakalkotó főművében, Csehország 1526-ig terjedő történetében, amely felfogható cseh nemzeti eposznak is.⁷ Ezzel párhuzamosan a fordításoknak a tudományhoz hasonló, különleges jelentősége van az új írásbeliség megalkotásában. Jungmann – mint szakfordító – nemcsak Herder és a szlovén Kopitár műveit ülteti át, de lefordítja Milton *Elveszett paradicsomát*, amely az új irodalmi nyelv megteremtésében és normalizálásában kivételes szerephez jut.

⁵ Karel Krejčí: Les tendances préromantiques dans les littératures des renaissances nationales du XVIII-e et XIX-e siècles. In: Actes du V-e Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. (Ed. N. Banašević.) Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1969: 167-172.

⁶ Macura, i. m. 22, 93.

⁷ I. m. 22.

Ennek megfelelően a cseh újjászületés költői alkalmazkodnak a kialakuló normához: a műveltség terjesztésében, a kultúrszomj kielégítésében vállalnak szerepet. František Ladislav Čelakovský, a korszak legtöbbre tartott, de csak közepes tehetségű költője a népdal és a népi irodalom imitációjával – úgymond „visszhangjával” – elmélyítette azt a téveszmét, amely a folklórisztikus hagyomány XIX. századi, szentimentális-biedermeier értelmezését egybekapcsolta a nemzeti karakter normatív meghatározásával. Másodvonalbeli követői, a nemzetébresztő nemzedék derékhadát alkotó konzervatív, katolikus papköltők (Sušil, Kamaryt, Kamenický, Jan z Hvězdy, stb.) amatőr folklóristaként a „népit” automatikusan azonosították a „nemzetivel”. A nép spontán alkotóképességének kultusza paradox módon egy mesterkelt, kimódoltan együgyű poétikába torkollik. Ez a költészet esztétikai fogásokkal illusztrált pedagógia, melyet a vidéki idillfestés, a bordal és a népiesnek tartott többi műfaj egészít ki. Mindez inkább hasonlít a városlakó békés kisember jámbor elképzeléseihez, mint a falusi élet valódi szokásrendjéhez. A virágmotívumok sajátos ikonográfiája átjárja az egész irodalmat: betöltve az erotikus kommunikáció igényeit, a kertművelésként felfogott nemzeti program rejtjelezett kíváncsiságait.⁸

A Václav Hanka nevéhez fűződő *Királyudvari* és *Zöldhegyi kézirat* nemcsak a Mácha előtti korszak legjelentősebb költői alkotása, nemcsak a XIX. századi cseh kultúrtörténetre gyakorolt hatása felmérhetetlen, hanem tiszta formában fejezi ki a nemzeti újjászületés sajátlagos természetét. Azt ugyanis, hogy a cseh újjászületés irodalma nem egy valóságosan létező kulturális folyamathoz kapcsolódott, hanem maga körül alakította ki a kultúrát — mint fikciót.

A misztifikáció azonban teljesjogú eleme ennek a kultúrának. Világosan meg kell mondani, hogy amit Hanka csinált, az nem pusztán csalás, hanem az új cseh műveltség kialakításának egyik legfontosabb eleme és ösztönzője.⁹ Hanka nem tett mást, mint a többiek: kreatív módon egészítette ki a megalkotandó cseh műveltség elképzelt régmúltját. A fikció nem a múltra, hanem a jelenre irányult. Amikor ugyanis a valóságban nem működik egy átfogó – a világ egészére vonatkoztatható – nemzeti kultúra, akkor az átkerül az álom és a fantázia elkülönülő terébe, ami felidézi, sőt parancsolóan előírja a fikтивitás, vagyis az empiria fölé magasodó eszmény irodalmi programját. Miután a fikció az egész kultúrát érinti, az író a maga teremtette közönséghez fordul, megalkotván az olvasó szerepét és eszményi elvárásait. Az ebben az értelemben vett kulturális újjászületés a játék elemeivel töltődik fel. A reális és színlelt világ kettőssége benyomul a műalkotásba (a szöveg valódi olvasót feltételez). Az így létrejövő irodalmi kultúra nem csupán érzékeli a nemzeti lét törékenységét, hanem érzékelteti is. A később megalkotott tudományos kánon igyekezett betömni a nemzeti múlt repedéseit – s ahol ez nem volt lehetséges, a szakadékot azzal

---

⁸ I. m. 23-32.

⁹ I. m. 128.

hidalta át, hogy a kulturális hagyomány „népi” jellegét szakadatlan kontinuitásként értelmezte.

Čelakovský: a népköltészet „visszhangja”

Az irodalmi népiesség szerte Közép-és Kelet-Európában az „eredetiség” és a „nemzetiség” eszméjét kapcsolta össze: társítva az individuális önérvényesítés romantikus érzését a nemzet vélt karakterjegyeinek kifejezésével. A cseh újjászületés írói úgy tekintettek a népköltészetre, mint az őseredeti természetesség forrására, amelyből kiolvasható az évszázadok során elhalványult sajátos „nemzeti egyéniség”. August Wilhelm Schlegel 1812-ben tartott bécsi előadása szerint a magasabb társadalmi osztályok nem tekinthetők az egyes nemzetek reprezentatív képviselőinek, mivel az idők folyamán elidegenedtek a népi lélek mélységeitől, míg fivére, Friedrich Schlegel ebben az időben fejti ki, hogy a nemzeti szellem csak és kizárólag az anyanyelven, illetve a népi hagyományokon alapszik.¹⁰ 1813-ban a fiatal Václav Hanka Dobrovský tanítványaként, a nagy tudós ajánlólevelével jutott el Kopitar és a bécsi romantikus írók nevezetes körébe, amely nagy odaadással tanulmányozta a néphagyomány feledésbe merült kincseit és a korai középkor irodalmi emlékeit. Bécsi körökben éppen ekkor hat a reveláció erejével Vuk Karadžić 1814-ben megjelent, régi szerb hősekeket és szerelmi dalokat tartalmazó versgyűjteménye, amely „természetes” eredetiségével a népi műveltség ősi erejét és nemzetformáló küldetését látszik igazolni. (*Mala prostonarodna slaveno-serbska pesnarica*) Hanka rögtön lefordítja Karadžić szerb költeményeit, és felhívással fordul a cseh közvéleményhez:

„Kíváncos lenne, ha néhány Hazafi azon igyekezne, hogy a mi bájos népdalainkat összegyűjtse, és ezáltal visszavezessék a cseheket a szláv dalkincshez, amelytől sajnos, legalábbis a városokban, nagyon eltávolodtak a német énekek kemény hangjainak utánzása miatt. A mi régi dalaink bizonyosan megérdemlik, hogy a mai szerzőknek mintájául szolgáljanak”.¹¹

Az 1810-es évek végén megindult gyűjtőmunka eredményeként 1822-ben jelent meg František Ladislav Čelakovský szerkesztésében a *Szláv népdalok* (Slovanské národní písně) első kötete, amelynek anyagát részben íróársai (Hanka, Šnajdr, Šafařík) korábbi gyűjtésére alapozta. A rokon szláv népek irodalmából vett műveket a szerkesztő fordította, párhuzamosan közölve az eredeti és a cseh szöveget. A szláv népdalok egybefogása persze mesterkéltnél eljárás: a szláv egység ideológiáját is demonstrálni hivatott, tekintet nélkül arra, hogy az egyes versek tartalmukkal és formavilágukkal valóban összetartoznak-e vagy sem. Tény azonban, hogy az idővel három kötetre gyarapodó vállalkozás

¹⁰ Friedrich Schlegel: Geschichte der alten und neuen Litteratur. Vorlesungen gehalten zu Wien im Jahre 1812. In: Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe. (Ed. Ernst Behler.) Vol. 6. Paderborn, Schöningh, 1961: 364.

¹¹ Artur Závodský: František Ladislav Čelakovský. Praha, Melantrich, 1982. 147-148.

beteljesítette a kor irodalmi elvárásait. Népszerűségére jellemző Jaroslav Langer 1832-ből származó megjegyzése, mely szerint az új cseh költészetre a legnagyobb hatást Čelakovský szláv népdalai és Hanka (később hamisnak bizonyuló) régi kéziratai gyakorolták.¹²

Čelakovský eszmei fejlődését jól mutatják barátjához, a gyűjtőmunkában is közreműködő Josef Vlastimil Kamarýthoz írt levelei:

„Te már bizonyára sok népi virágocskára tettél szert, nekem csak most kezd igazán tetszeni ez a nemzeti poézis. Nemrég olvastam Herdertől a Stimmen der Völker-t: és íme, a szláv dalok a legszebbek közöttük. Csak nézz utána!”¹³

„A népdalkötetemet talán már hamarosan visszkapom a cenzúrától, és ennek jobban tudok örülni, mint saját [költői] műveim kiadásának. Nincs semmi magasrendűbb a népi költészetnél: a görögök! Ossian!, mi mások volnának, mint népi énekek.”¹⁴

A második kötet mottója így hangzik: „A népköltészet azt nyújtja a mai költőnek, amit a régi krónikák az elmélyült történetírásnak”. Nem kétséges azonban, hogy a Čelakovský által kiadott dalok a barokk korszak paraszti (mezővárosi) műveltségének a jellegét őrzik, s nem a cseh (különösen nem a szláv!) életforma régebbi, ősi tartalmait. A XIX. század első felében szerte Kelet-Európában gyűjtött népköltészeti alkotások jelentős részben álnépies műdalok, melyek a XVII–XVIII. századi kézíratos énekeskönyvekből származnak. Az, amit a közfelfogás „népiesnek” nevez, valójában a „könnyű”, a „naiv” és „populáris” kultúra szinonímája, s kevés köze van az eredeti folklórhoz. Perdöntő, hogy ennek a kornak a költője azt tekinti a legnagyobb elismerésnek, ha maga szerzette dalait a nép ajkáról hallhatja vissza. Čelakovský ennek megfelelően felvette kötetébe néhány író társa népdalszerű versét is, köztük egyet (név nélkül) saját magától.

A cseh kulturális újjászületés első szakaszában Čelakovský életműve valósította meg az irodalmi népiesség programját, amely a modern nemzeti költészetet a népköltészetre kívánta alapozni. A népi jelleg kifejezésének szándéka ebben a korban annyit tesz, hogy a költő úgy alkotja meg művét, hogy az minél inkább igazodjék az akkor megismerhető paraszti műveltség archaikusnak vélt elemeihez. Ezt a konstrukciót a magaskultúra művelt írástudói alkották meg, és a talált anyagot esztétikai felfogásukhoz igazították hozzá. Čelakovský maga is kijavította és egy magasabb ízlés jegyében átstilizálta az általa kiadott népdalokat. Az igazi népdalt nemigen szeretik ebben a korban, mert nem tartják elég szabályosnak és harmonikusnak. Čelakovský az egyensúly, a háborítatlan nemzeti gyermekkor utáni vágy jegyében középutat

¹² František Bačkovský: Zevrubné dějiny českého písemnictví. Praha, Borový, 1886: 357.

¹³ František Ladislav Čelakovský: Korrespondence a zápisky. Vol. 1. (Ed. František Bílý.) Praha, Česká Akademie, 1907: 50.

¹⁴ I. m. 127.

keres a „durvaság” és a „felesleges csinosság” között. A régiség „igazi zamatát” egy természetközeli, fiktív életforma-közösség ideáljában találja meg.

A cseh nemzetébresztőknek, hasonlóan régióbeli társaikhoz, szükségük volt az irodalmi népiesség eszméjére, mert ezzel alá tudták támasztani rejtett politikai programjukat: az alsóbb osztályok társadalmi és persze nemzeti emancipációját. Ebben a kontextusban a népköltészet mintegy forrása, tárháza a nemzet erkölcsi megújulásának. A költői teljesítmény értékmérője nem az egyéni invenció, hanem a kollektívummal való összeforrottság. Ennek szellemében lett átütő siker Čelakovský 1829-ben megjelent *Orosz dalok visszhangja* (Ohlas písni ruských) című kötete, amely az orosz népdalok és epikus költészet hangulatát és motívumait idézi fel, bár teljes egészében a szerző saját alkotása.

A „visszhangköltészet” (*ohlasy*) fogalma, amely Čelakovský nyomán terjedt el, bizonyos fokig megtévesztő, mert az utánzásra – a pusztá reprodukcióra – helyezi a hangsúlyt. A költő levelei alapján tudjuk, hogy a kifejezés Herder könyvének címére utal (*Stimmen der Völker in Liedern*). Amennyiben tehát a népdalok a nemzetek „hangjai”, akkor az ezek szellemében születő műalkotás csak „visszhang” lehet. Valójában inkább újratерemtésről, szabad adaptációról van szó, amelyben a művészi alkotás a döntő, hiszen például Čelakovský „orosz” verseinek kevés konkrét nyoma van az orosz folklórban. Amikor a bilinák (a középkori epikus költészet) formavilágát utánozza, a motívumok és események szinte kivétel nélkül saját fantáziájának termékei. Ilja Muromec, a népének emberfeletti hőse, itt közönséges vitéz, aki mindössze három rabló tatárral végez. Čurila Plenkovič az orosz mondákban dúsgazdag szoknyavadász, a cseh változatban bátor hőssé magasztosul, hiszen a szlávok közös panteonjában csak példamutató erkölcsi személyiségeknek jut hely. A dalokban cárok és bojárok szerepelnek parasztokkal, kalmárokkal és kozákokkal vegyítve: az orosz tömeg, vásárnapi, idillikus hangulatban. Az egész versciklus át van itatva russzofil rajongással, eszményítve az orosz birodalom erejét és nagyságát, amely a török fölött aratott balkáni győzelmek után biztatást jelent a Monarchia szláv népei számára.

Különös paradoxon, hogy Čelakovský felfelé ívelő pályájának megroppanását nem a költő látványosan kinyilvánított oroszbarát érzelmei okozták, hanem éppen ellenkezőleg, a cárizmus bírálata. A költő ugyanis a harmincas évek elején révbe ért, kinevezik a hivatalos kormánylap szerkesztőjének, megindítja a lap nagy jelentőségű irodalmi mellékletét, a *Česká včela*-t, amely rövidesen önálló folyóirattá válik. Az anyagi biztonság tudatában megnősül, feleségül veszi Marie Ventovát, strakonicei szerelmét, akihez *Százlevelű róza* (Růže stolista) című később megjelenő kötetének első verseit írta. Mindennek tetejébe 1835-ben elnyeri a prágai egyetem cseh tanszékének professzori állását. A katasztrófa ennek az évnek a végén következik be, amikor szarkasztikus megjegyzést fűz a levert Lengyelországban diadalmenetet tartó Miklós cár brutális varsói beszédéhez, akinek fellépését a tatár kánok viselkedésével rokonítja. A kézírathamisító Hanka, akivel Čelakovský irodalmi és egzisztenciális vitában állt, feljeleníti költőtársát a

bécsi orosz nagykövetségen. A követség tiltakozik az osztrák kormánynál, a költőt minden állásából elbocsátják.

Az 1836-tal kezdődő időszak a szegénység, a családi bajok, a reményvesztett küzdelem évei. Kezdetben csak barátai támogatásával tudja fenntartani családját, később könyvtárosi állást kap a hazafias mozgalommal rokonszenvező Kinsk gróféknál. 1842-ben elnyeri az akkor Poroszországhoz tartozó boroszlói (wrocław) egyetem szláv tanszékének professzori állását, s családjával együtt hosszú évekre Sziléziába költözik. Költői vénája kiszárad, jobbára csak szláv filológiai tanulmányokat publikál. Ezt megelőzően – mintegy lezárásként – egyszerre adta ki a *Cseh dalok visszhangja* (Ohlas písni českých, 1840) című, hosszú ideig érlelt kötetét, illetve a már említett *Százlevelű rózsát*. A cseh népdalokat imitáló könyve műfaji, tartalmi és művészi szempontból egyaránt vegyes jellegűnek mondható, de ebben a kötetben jelent meg legjobb költeménye, a *Toman és az erdei tündér* (Toman a lesní panna), amely a népi hiedelemvilág baljós előérzeteit varázslatos rímtechnikával érzékelteti. Toman, a parasztlegény szembesül szeretője hűtlenségével, és kétségbeesésében enged az erdei tündér csábításának, míg végül aláhanyatlik annak halálosztó szerelmi eksztázisában. A tragédia alapvető oka nem a hűtlen szerető – aki csak légiés fantóm –, hanem az a lelkiállapot, amelyben a hős démonikus értelmet tulajdonít a szerelmi csalódásnak. Az alapkonfliktus Toman nővére és a tündér között feszül: a gyöngéd családi kapcsolat és a pusztító szenvedély között. A tündér Čelakovskýnál nem is igazán a természetfeletti erőt testesíti meg, hanem inkább az ellenséges külvilágot, amelynek ellenszere a szenvedélyek nélküli családi boldogság. A nővér alakja egyúttal tükrözi a korabeli erkölcs mérsékletre intő felfogását. A ballada ennyiben átvezet a *Százlevelű rózsá* biedermeier világképéhez, amely a belenyugvás, a rezignáció, a dolgos élet magatartásmintáit kínálja. A biedermeier kor tragikus felhangjai azonban ott lappangnak Čelakovský költői elhallgatásában.

Élete végén, Prágába visszatérve adta ki *A szláv nemzet bölcsessége közmondásokban* (Mudrosloví národu slovanského ve příslovích, 1852) című művét, amelynek anyagát több évtizeden keresztül gyűjtötte. A szerző elgondolása szerint a kötetből kirajzolódik az egy nemzetként felfogott szlávok tradicionális életfilozófiájának rendszere. A népi örökség szunnyadó tudáskészletét revitalizálni kívánó német teoretikusokkal egyetértésben a közmondásokban leülepedett bölcsességet forrásértékű hagyománynak tekintette. A népi bölcsesség magába szívta a „nemzet szellemét”, és úgy ábrázolja a szlávokat, mint „magas értékű és szilárd erkölcsi érzékű nemzetet”, amely a németekkel szemben a cseheknek büszke öntudatot nyújt.¹⁵

Erben: népiesség és romantikus rezignáció

---

¹⁵ Závodský, i. m. 572.

Karel Jaromír Erben (1811-1870) népdal- és mesegyűjtéseiben már markánsabb színezetet kap a valóban népi elem, de fő törekvése neki is az, hogy a nemzeti jellegnek monumentális kifejezést adjon. A harmincas évek közepén Mácha fiatal, romantikus körével együtt kapcsolódik be az irodalmi életbe. Első verseinek megjelenése nyomán felfigyel rá a történész Palacký, aki tudományos feladatokkal látja el, majd hozzásegíti, hogy hivatalnoki állást szerezzen a cseh tudományos társaságnál. 1851-ben magas fizetéssel Prága város levéltárosának választják. Csendes, fáradhatatlanul szorgos munkával tölti egész életét, a közéleti harcokban nem vesz részt. Visszafozott, sőt szinte félénk magatartását csak két alkalmi polémia erejéig adja fel, és ezek fontos irányjelzőül szolgálnak irodalmi pályáján. Huszonhárom éves, amikor szatirikusan kigúnyolja Čelakovský orosz „visszhangjait”, melyeket egy kancsukával fenyegető kolerikus személyiség csekély művészi értékű hamisítványaiként figuráz ki. 1842-ben pedig elutasítja Mácha romantikus titanizmusát, mert a „modern meghasonlottságból” fakadó individuális lázadás fenyegeti a nemzeti egység és originalitás irodalmi programjának a megvalósítását. Életművének jelentős része a fiatalon elhunyt riválissal folytatott rejtett polémiának is tekinthető.

Paradox, hogy a Čelakovskýt élesen támadó Erben elődjének programját viszi tovább, korrigálva annak költői módszerét. Elutasítja a visszhangköltészetet, vagyis nem akar úgy viselkedni, mint egy szerepet játszó népköltő, aki a pórnép gúnyjába bújva a népről ír a népnek. A Grimm-testvérek felfogását követve a népdalokban a nemzeti lélek eredeti szellemét keresi: az összegyűjtött variánsokból az ősi formát leginkább megközelítő, ideális alakzat rekonstruálását tekintve céljának. Eszerint az egyéni intenciót alá kell rendelni a kollektivitás spontán alkotóerejének. A népköltészet ugyanúgy egy közösség életének terméke, mint a nyelv, a szokások és a hiedelmek. Ugyanakkor nem utasítja el a műköltészetet, de az individualizációt a népi hagyomány rendszerében, a folklór nyelvének művészi felhasználásával, a szelekció és a kombináció érvényesítésével tartja helyesnek. A költő csak azt hívhatja elő a maga lelkéből, amihez a nyelv „hosszú csiszolódás” eredményeként szavakat kínál neki. Ezen a felfogáson alapul Erben életművének mindkét pillére: nagy jelentőségű népdal- és mesegyűjteménye, illetve húsz éven keresztül érlelt egyetlen saját verskötete, amelyet már a kortársak is a cseh irodalmi fejlődés egyik betetőzésének tekintettek. (*Kytice* – Bokréta, 1853)

Erben gyűjtéseinek első nagy kompendiuma, az 550 dalt tartalmazó *Písňe národní v Čechách* (Népdalok Csehországban) három kötetben jelent meg 1841 és 1845 között. Ebben került először nyilvánosságra a szöveg mellett a dallam is, leszámítva František Sušil morva népdalkötetét (*Moravské národní písně*, 1835). A harmadik kötethez írt kísérő tanulmányában a népdal fogalmát Erben a nemzet definíciójával kapcsolja össze. A dalok individuális jellegét a nemzeti érzés szabja meg, amely a nemzeti lélekből fakad, és amelyben összeforr a szó és a dallam. Az „egész szláv nemzetnél” a népdal úgy keletkezett, hogy a szó a zenéből fakadt, vagy a zenével együtt született. Barátjának, Karel Vladislav

Zapnak írt levelében fejti ki 1843-ban, hogy népdal- és mesegyűjteményeinek kiadásával, illetve a szláv mitológia feltérképezésével a „cseh nemzet szisztematikus képét” kívánja rekonstruálni (ha tetszik: megalkotni). Tervbe vette a szlávok „természeti vallásosságának” a tudományos feldolgozását. A szlávok régi szokásait mint az emberi élet folyamatát akarta ábrázolni a „bölcstől a sírig”, keresve a jelenségek ősi, mitikus eredetét. A népi írásbeliség teljes anyaga az *Obyčeje národu českého* (Cseh nemzet szokásai) című művet alkotta volna, de ebben a formában nem készült el.¹⁶ Népdalgyűjtéseinek teljes anyaga, a *Prostonárodní české písně a říkadla* (Köznépi cseh dalok és mondókák; 1862-1864) már 2200 dalt tartalmaz, és az 1848 előtti cseh népelet átfogó enciklopédiájának számít. Összegyűjtött meséi, melyekben a csodás elemekben gazdag tündérmesék dominálnak, csak jóval halála után láttak napvilágot, és a cseh irodalom klasszikus értékei közé tartoznak.

Erben mitológiai tárgyú tanulmányai szoros összefüggésben vannak nemcsak költészetével, hanem irodalmi programjával is. Nézetei szemben állnak a felvilágosodással: elítéli annak „hiúságát”, öntetszelgését és gépiesnek feltételezett műveltségét. A hitregékben „szép és mély” értelmet, természetes szimbolikát és népi filozófiát keres. A nemzeti költészet értelmezésében követi barátját, az eszmeileg hozzá legközelebb álló Karel Boleslav Štorch nézeteit, aki szerint a szimbólum és a mítosz az emberi megismerés ősi formája, amely a szellem erejétől fogva önálló létre tesz szert. A szimbólumban az alanyiságnak az „ereje és egységessége” fejeződik ki, a mítosz pedig az alanyiség fölé emelkedve a világ különleges tereit tárja fel.¹⁷ Štorch 1848-ban megjelent *Filozófia és a mi irodalmunk* című cikkében, amely tükrözi Erben művészi felfogását, amellel érvel, hogy a népi emlékezet az alapja a cseh nemzeti filozófia kifejtésének. A spekulatív német filozófiával szemben a cseh filozófiának a népi bölcsességre, a „józan paraszti észre” kell támaszkodnia, és ezt aktualizálva a kor színvonalára emelkednie. Ebből fakad Erben törekvése, hogy a költészet által ragadja meg és mélyítse el a cseh nemzet individualitását. A nemzeti karakter feltárásában Erben két irányzatot különböztet meg: az egyik áramlat a társadalmi realitást a maga konkrétságában, nemzetiségileg tipikus formájában érzékelteti (Rubeš, Němcová), a másik, amelyhez ő maga is tartozik, a népi emlékek közvetítésével a cseh nemzeti szubsztancia magjához, ennek individuális specifikumához kíván közel férkőzni.¹⁸

Erben konkrét véleményét a korabeli cseh irodalomról egyedül a zágrábi *Kolo* című folyóiratban publikált, *Literatura česka od god. 1841* (Az 1841-dik évi cseh irodalom áttekintése) című, levél formában írt beszámolójából ismerjük. A cikk középpontjába nem az irodalmi irányzatokat, hanem az nemzeti

¹⁶ Julius Dolanský: Karel Jaromír Erben. Praha, Melantrich, 1970: 57-60.

¹⁷ Roman Jakobson: Poznámky k dílu Erbenovu. I. O mythu. Slovo a slovesnost 1, (1935): 152-164.

¹⁸ Felix Vodička: Erben časový a nadčasový. Sémantická intence Erbenovy poezie a její dvoji původ. In: České studie. (Ed. M. Grygar.) Amsterdam-Atlanta, Rodopi 1990: 269-301.

originalitás kérdését helyezi. Figyelemre méltó, hogy kilenc évvel korábban Mácha hasonló jegyzeteket készített egy meg nem jelent tanulmányához. Szerinte a cseh irodalom túlságosan izolálódott a világban, és az idegen hatások mintha csak átsuhannának fölötte. Erben véleménye éppen ellentétes: a korabeli cseh irodalom elégtelen állapota kifejezetten a világirodalom túlzott hatásának tulajdonítható. Eltévelyedés volt Dobrovský német mintát követő prozódiaja éppúgy, mint a „nyelvi purizmus” és az időmértékes verselés erőltetése. Itt fejt ki a legélesebben Mácha költészetét érintő kifogásait:

„Végül a legutóbbi időkben a modern meghasonlottság (Zerrissenheit) szelleme is kezdett belopózni, főleg a cseh versekbe. Magasabb irány nélkül való komor, félelmes, síri képekben történő tetszelgés, oly fájdalomra való panaszkodás, melynek oka nem volt tudható, elveszett ideálok hajszolása stb., de ez a szellem a tollforgatók másik, nagyobb részénél már nem talált kézzelfogható támogatásra, a nemzet pedig oly kevéssé figyelt fel rá, hogy nem is tud róla. A mi nemzetünk nem pöröl Istennel, a világgal és saját magával, mert egészséges lelkületű és vidáman éli világát; s bár a más baja könnyen meghatja és megrikatja, a maga valódi szerencsétlenségeit hangos panaszkodás és sirámok nélkül, sőt már-már könnyelműen viseli. (...) Ha csőstül szakad a baj a cseh emberre, úgy könnyít lelkén, hogy tréfálkozik balsorsán”.¹⁹

Ehhez képest Erben olyan témákat és motívumokat merít a maga népies balladáihoz az „egészséges” és „vidám lelkű” cseh nép folklórjából, amelyek a romantika démoni miszticizmusára emlékeztetnek. Egy asszony teste minden éjjel élettelenül hever az ágyában, és az aggódó férj megtudja egy tudós anyókától, hogy felesége lelke éjjelente a patakparti fűzfában lakik. Kivágja a fát, és ezzel akaratlanul meggyilkolja feleségét. (*Vrba* - Fűzfa) Egy másik balladában a leányt titkos erő a tópartra hajt ruhát mosni. A tó vizimanója magához rántja a nedves világba, ahol emberi lelkeket tart fogva lefelé fordított csuprocskák alatt, és erőszakkal feleségül veszi. Megengedi neki, hogy hazalátogasson: az anya rábeszéli lányát, hogy ne menjen vissza viziszörny urához. A vizimanó hasztalan dörömböl az ajtón. Vér folyik be az ajtó alatt: kinyitják, hát a hősnő vizimanótól született gyermekének feje hever ott testecskéje nélkül, és testecskéje feje nélkül. (*Vodník* - Vizimanó)

Mácha és Erben életművének összehasonlítása az 1930-as évek óta a cseh irodalmi gondolkodás egyik nagy témája, amelyhez olyan mértékadó szerzők szóltak hozzá, mint Jakobson, Mukařovský, Šalda és Vodička. A nagy karriert befutott „ellenlábások” kifejezés Mukařovskýtól származik, Jakobson pedig a „filogenetikus” (Erben) és az „ontogenetikus” (Mácha) terminussal írja le a két költő közti különbséget. Mindkét strukturalista tudós a romantika fogalma alá sorolja Erben életművét is, de Mácha „forradalmi” romantikájával szemben a „rezignált” jelzővel illeti.²⁰ Šalda forradalmi és konzervatív romantikáról beszél a borzalom érzésének eltérő költői kifejezésének alapján.²¹ Vojtěch Jirát 1944-

¹⁹ Literární pouť Karla Hynka Máchy. (Ed. Pavel Vašák.) Praha, Odeon, 1981: 156-157.

²⁰ Vodička, i. m. 271.

²¹ F. X. Šalda: Poznámky. Šaldův zápisník 8 (1935-36): 329-330.

ben publikált könyvében viszont a *biedermeier* fogalmát hívja segítségül, és úgy jellemzi Erben művét, mint amely tiszteli a felsőbbiséget, és „csendesesen”, de „nyomatékosan protestál” a romantikus esztétika ellen.²² A kortársak, a nemzeti újjászületés írói azonban abban látták a két költő közti alapvető különbséget, hogy Mácha elzárkózott a nemzetébresztési kánon által körülhatárolt célok követésétől. A maga korában Erben egy közösségi mítosz építésére áldozta életét, és ezzel válik valóban ellenlábasává az individuális mítosztit és enigmáit megteremtő Mácháknak.

Erben balladái nem népballadák, bár követik ezek előadói modorát, ám formájuk és belső szerkezetük a romantika jegyeit viseli. Az atmoszféra feszült, gyakran zordan tragikus: baljós előérzetek, kétértelmű vágyak és remények, fojtogató félelem jellemzi. A hétköznapi világ szinte észrevétlenül mitikus értelemmel telítődik, kifejezve nemcsak a sors öntörvényű hatalmát az emberi akarattal szemben, de a bűn és bűnhődés kölcsönhatásának logikáját is. Az egyéni szándék beleütközik egy archaikus világrend rideg törvényeibe, melyek feltétlen engedelmességet követelnek, és előre kijelölik az ember sorsát. Ez az ősi rend a nemzet közös szellemiségébe van beágyazva, és alapvetően természeti jellegű. A romantikus sablonnal szemben Erbennél a természet nem az ember vigasztalója, hanem ellensége. A pogánykori hiedelmek ugyanúgy nem mentesítenek a természeti törvény hatálya alól, mint a keresztény erkölcs, ám ez utóbbi mégis eligazítást nyújt. A karácsonyi népszokásokat idéző regéjében (*Štědrý den* - Karácsonyi nap) Erben megismétli Mácha szavait: „az élet csak álom”. A vétlen lány, aki a tó jegébe vágott lékben fürkészi sorsát, nem azért hal meg, mert bűnös módon a babonák erejében hitt, hanem mert halál rendeltetett számára. Nincs semmi keresztény metafizika a vers végső kicsengésében: „a végzet játékszere vagyunk (...) békélj meg sorsoddal, amikor úgy tűnik neked, hogy csak »fél életed« van”.²³

A talán legjobban sikerült balladája, a *Svatební košile* (Nászing; első közlése 1843) nem kifejezetten tragikus végkicsengésű. Rémtörténet, amelyből nem hiányzik az Erben verseiben gyakori erkölcsi oktatás sem. A vers sodrását és láttató erejét a balladai ritmizálás és dialogizálás adja, amelyből feltárul a kétfedelő történet fenyegető valósága. A halott vőlegényének kísértetét egyre eszeveszettebb tempóban követő lány végül megmenekül, miután a halál birodalmát szemtől szemben megpillantotta. A Szűz Máriához intézett fohász menti meg, amely paradox módon egész kálváriáját is elindította. A lány nem követett el vétket, de a mitikus erő csaknem maga alá gyűrte. Ebben a kiszámíthatatlan fenyegetettségben nyilatkozik meg Erben költészetének időtlen karaktere.

Němcová: népiség és *biedermeier*

²² Vojtěch Jirát: Erben čili Majestát zákona. Praha, Podroužek, 1944: 32.

²³ Jakobson, i. m. 158.

A nemzeti újjászületés korának cseh prózája sokáig elmaradt a költészet és az értekező irodalom mögött. Az olvasóközönség szűk körét elérő folyóiratokban (*Česká včela*, *Květy*) szórakoztató jellegű életképek, történelmi és didaktikus elbeszélések dominálnak, és csak a romantikus nemzedék két legtehetségesebb prózaírója, Josef Kajetán Tyl és Karel Sabina emelkedik az átlag fölé. A stílus gördülékenységének és a valóság átfogó ábrázolásának igényét azonban ők sem teljesítik be. Ezt az űrt látszik betölteni Božena Němcová *Babička* (Nagyanyó, 1855) című műve, amely az irodalmi népiesség programját összekapcsolja a falusi élet idillikus ábrázolásával.

A későbbi irodalmi kánon előszeretettel nevezi a *Babička*-t a „realizmus” előfutárának, bár valójában nosztalgikusan felidézett falusi zsánerképek sorozatáról van szó, amely a népszokások gazdag tárházát eleveníti fel. A kora kötöttségeitől szenvedő, féktelen és legendás szépségű író nő gyermekkorának idillikus falusi környezetét idézi fel, hogy a reá zúduló sorscsapások közepette harmóniát, derűt és az emberi együttélés ideális formáit találhassa meg. Az önéletrajzi elemekből építkező történet az 1820-as években játszódik egy világtól elzárt falucskában, főhőse pedig az író nő nagymamája, aki a józan egyszerűség és a mindent lebíró szeretet eszményévé magasodik. A mű biedermeier jellege két pilléren nyugszik: a bensőségesség, az érzelemkultusz összekapcsolódik a környezet hitelesnek tetsző rajzával. A magánéletbe zárkózás egyúttal felnyitja a belső szabadság terét, amely lehetővé teszi a csendes boldogság megélését. A családiasság és a passzív lojalitással összhangban álló nemes eszmények azonban a rezignáció készletét hordozzák – lemondást a szabad személyiség megvalósításáról.

Az elbeszélő legfőbb törekvése eszmény és valóság kibékítése. A narrátor mintegy önmagát vezeti vissza egy tündéri álomba, de a maga teremtetten illúzióval szemben sohasem szűnik meg a hétköznapi élet józanul korrigáló szerepe. A főhős mélységesen konzervatív, istenhite igaz és őszinte, jellemét nem rontotta meg a mesterkelt kultúra és civilizáció. Az így létrejövő idill azonban törékeny és korlátozott. A biedermeier ugyanis nem azonos a veszélyek és ellentmondások nélküli harmóniával.²⁴ Éppen ellenkezőleg: az idill törékenysége a biedermeier alapszerkezetéhez tartozik, hiszen ez indokolja a bölcs rezignáció kíváncsi magatartásának tételezését. A Viktorka-epizód, amely önmagában egy tisztán romantikus betétnovella, elemi erővel fejezi ki az idill fenyegetettségét. A démonikus katona megbabonázza és elcsábítja a lányt, majd az örület örvényébe taszítja. Viktorka története romantikus toposz: azt demonstrálja, hogy a veszély nem csupán az idegen külső erők, hanem a tudattalan mélyén lappangó kiszámíthatatlan készletekből fakad. Amikor az egyes ember individuális létre tör, kilépve a közösségi tapasztalat által behatárolt szokások biztonságos köréből, utat nyit a démoni erőknek. Az erotikus varázslatból kifejlődő megsemmisítő szerelem csak a kötöttségektől mentes, szabad személyiséget sújthatja. A Viktorka-epizód kontraszt, amely

²⁴ Dalibor Tureček: Biedermeier a české národní obrození. Estetika, 30/2 (1993): 20.

szembeállítódik a cselekmény fő áramával – nem véletlen, hogy a múlt idő zárójelébe van helyezve. Ez az ellenpontosítás annál is inkább hatásos, mert a Nagyanyó és Krisla ugyancsak egy-egy katonának besorozott férjéhez köti az életét, de az idillbe ágyazott életfelfogásuk megóvjá őket a tragédiától. Az epizód csúcspontja a gyermekgyilkosság, amelynek emléke a fő történetben is kísért, hiszen a Nagyanyó megtiltja a gyerekeknek, hogy akár csak a víz közelébe is menjenek. Az idill és a romlás határa átjárható, ezért az idill hőseinek folyamatosan résen kell lenniük, hogy a gonosztól megvédjék magukat. Ezt a kettősséget mutatják Beyer vadász történetei is, aki megerősíti, hogy a hegyvidék zárt, érintetlen világa idilli természetű, de a bolyongás és a zűrzavar révén a gonosz ott is jelen van.²⁵

A Viktorka epizód nem töri szét a mű egészének biedermeier jellegét. Němcová műve megtestesíti a természet rendjét, leképezi a természet ritmusát, követve a falusi népélet ismétlődő szokásrendjét. A Nagyanyó alakja azonosul ezzel a renddel és ritmussal, részét alkotja a természetnek. A regényben ez a szabályosság és szabálykövetés ciklikus struktúrákat alkot: egyetlen nap ciklusa beilleszkedik az év ciklusába, amely végül kiadja egy egész élet ciklusát a születéstől a halálig. A „jó vég” a kiteljesült élet lezárása, amelynek harmonikus egysége nem csupán a természet rendjéből, hanem a főhős vallásos beállítottságából fakad. Az egyszerű, naiv, reflektálatlan istenhit alkotja a rend mértékét.²⁶ Ez a hit azonban nem individuális, vagyis nem személyesen kiküzdött, hanem a kollektív tapasztalatba van ágyazva. Ebben a vallásos érzésben szimbiozist alkot a keresztény tanítás a babonákkal és népszokásokkal, melyek talán még a pogány korban gyökereznek (bár valószínűleg a barokk kori jámbor népi ideállal vannak közvetlenebb kapcsolatban). A kollektívum idealizált hagyománya beilleszkedik a kor mitologikus nemzetfelfogásába, amely a falusi népet tekintette a nemzet egészséges magvának.²⁷ Ez az egész művet átható óvatos konnotáció már önmagában is cáfolja, hogy a biedermeier patriotizmusától idegen lenne az etnikai nemzetfelfogás.

A *Babička* nem illeszkedik sem a romantika, sem a realizmus fogalmi rendszerébe. A realizmustól elválasztják spirituális eszményei, illetve az az ideológiai konstrukció, amely a természettel együtt élő romlatlan népi világot teszi meg a valóságábrázolás alapjának. Józan realizmusa nem ismeretelméleti jellegű, hanem a praktikus és az ideális eklektikus egyeztetése. A romantikától viszont alapvető eszmei jegyek választják el, melyek a mű szemantikai

²⁵ Hans Rothe: Božena Němcová's *Babička* – Überwindung der Romantik im Biedermeier. *Estetika*, 1996/3-4: 30-31.

²⁶ Václav Maidl: Adalbert Stifter a Božena Němcová: podoby a rozdíly. In: *Biedermeier v českých zemích*. (Ed. H. Lorenzová, T. Petrasová.) Praha, KLP, 2004: 397-398.

²⁷ Miloš Sedmidubský: Das Idyllische im Spannungsfeld zwischen Kultur und Natur: Božena Němcová's *Babička*. In: *Zur Poetik und Rezeption von Božena Němcová's „Babička”*. (Ed. A. Guski.) Wiesbaden, Harrassowitz, 1991: 33-34. (Az idézett kifejezés: „Landesvolkes als des 'gesunden Kerns' der Nation”.)

szerkezetébe épülnek be. Ezen az sem változtat, hogy romantikus stílusjegyek és motívumok ékelődnek a szövegbe. Az idealizáló szelíd romantika nem idegen a biedermeiertől. Idegen viszont a romantika személyiségfelfogása és egész világképe. A Nagyanyó alakját ugyanis nem lehet modern értelemben vett individuumnak tekinteni. Němcová művétől idegen a kétely, a tragikus meghasonlás, az ellentétes érzések vad ütköztetése, a személyiség túlméretezése.

Közismert, máig élő olvasmánynak számít Němcová *Národní báchorky a pověsti* (Népmesék és mondák, 1845-1847) című kötete, amely eredetileg hét kis füzetben jelent meg. Az író utazásai során szerzett néprajzi ismereteiből merítette meséi tárgyát, melyeket saját ötleteivel kiszínezve dolgozott fel. Úgy ír, mintha a népe alkotna, ami természetesen írói szerepjáték. A népiség ideológiája szerte Közép- és Kelet-Európában kultikus magasságokba emelte a nép és a népköltészet fogalmát, miközben elzárkózott attól, hogy az általa használt fogalmak szociológiai ekvivalensét empirikus vizsgálatoknak vessék alá.²⁸ Nagyon hasonló, ahogy a cseh és a magyar köztudat – s részben az irodalomtudomány is – mindmáig reflektálatlanul használja a „nép”, „népiség”, „népiesség” fogalmait, fenntartva az etnikai nacionalizmus tárgyilag ma már nehezen védhető ideológiai ajánlatát. Magyar vonatkozásban Margócsy István állapította meg, hogy az irodalomtudomány jelentős része ragaszkodni látszik ahhoz az axiomatikus, de soha nem bizonyított beállításhoz, hogy a nép önmagában értékhordozó szerepet tölt be.²⁹ Cseh vonatkozásban Vladimír Macura ehelyütt többször idézet korszakos jelentőségű monográfiája volt az, amely a „nemzeti újjászületés” korára apologetikusan tekintő szakmai tradícióval szemben megváltoztatta a tudományos diskurzust. Ma már azt a feltételezést, hogy az 1620-as fehérhegyi csatát követő „nemzetietlen” korszakban a népköltészet megőrizte volna az ősi cseh életforma lényegét, s a XIX. század elején fellépő új értelmiségi nemzedék csupán ezt visszhangozta volna — aligha szükséges cáfolni. Mindebből következik, hogy azt a felfogást, amely nép és irodalom genetikus kapcsolatát tételezi, csupán az adott korszak irodalmi önideológiájaként helyes értelmezni. Az eszmei konstrukció megalkotóit az a szándék vezette, hogy megszabják a cseh műveltség alaphangját: érületi színezettel támasztva alá a nemzeti eszménnyé magasított paraszti életforma át- és felstilizált erkölcsi értékrendjét.

²⁸ Margócsy István: Nép és irodalom. Tézismondatok és alapkérdések. In: „De mi a népiség...” (Szerk. Sallai Éva.) Budapest, Kölcsey Intézet, 2005: 307.

²⁹ Uo.

